

Teatraliseeritud ajalootund

Kas Eesti riigijuhid olid reeturid ja Venemaa poolt ära ostetud? Kas Eestil oli võimalus hävingust pääseda?

Mart Laar

Dokumentaaldraama „President 1939”. Stsenaariumi autorid Katri Aaslav-Tepandi ja Tõnu Tepandi, lavastaja Katri Aaslav-Tepandi, kunstnik Krista Tool. Mängivad: Tõnu Tepandi (president Konstantin Päts), Eero Spriiit (sõjavägede ülemjuhataja Johan Laidoner), Jüri Aarma (peaminister Kaarel Eenpalu), Katrin Saukas (Ülekuulaja, NKVD julgeolekutöötaja Ivašina). Lavastus on valminud koostöös Riigiarhiivi ja Filmiarhiiviga. Esietendus 16. II Estonia kammersaalis.

1939.-1940. aasta hääletu alistumine ning sellele järgnenud häving on Eesti ühiskonnas tänapäevani kinni kasvamata haav. Ühelt poolt on selge, et Eesti saatuse määrasid ära maailma suurriikide kokkulepped, teiselt poolt jääb igaveseks õhku küsimus, kas Eestil poleks siiski olnud võimalik selle surve alt paremate tulemustega pääseda. Seda laadi aruteludele lisab kaalu Soome saatuse, mis oli Molotovi-Ribbentropi pakti salajaste lisaprotokollidega samal kombel paika pandud nagu Eesti oma, kuid kes suutis iseseisvuse kaotamist ometi vältida. Sellel taustal pole põhjust imestada, et 1939. aasta valikutest tänases Eestis näitemänge kirjutatakse, pigem on kummastav, et seda varem tehtud pole.

Katri Aaslav-Tepandi ja Tõnu Tepandi dokumentaaldraama „President 1939” üritab anda vastust Eestis järjest avalikumalt esitavatele küsimustele. Mis siis Eestis ikkagi toimus? Kas tollased Eesti riigijuhid olid reeturid ja Venemaa poolt ära ostetud? Kas Eestil oleks olnud võimalus hävingust pääseda? Neile ja paljudele teistele küsimustele otsitaksegi Estonia kammersaalis vastust. Kuidas see õnnestub, sellele on raske üheselt vastata. Tegemist pole ju klassikalise teatri, vaid pigem teatraliseeritud ajalootunniga. Nii olekski ilmselt

„President 1939”: peaminister Kaarel Eenpalu – Jüri Aarma, president Konstantin Päts – Tõnu Tepandi, sõjavägede ülemjuhataja Johan Laidoner – Eero Spriiit.

läbi varjatud või vähemalt osalise mobilisatsiooni, siis Eesti jättis selle tegemata – ikka kõik selleks, et Nõukogude Venemaale oma vastutulelikku hoiakut demonstreerida. Kui Soome käsutas suure osa elanikkonnast 1939. aastal piiriäärseid kindlustusi ehitama, siis Eesti juhtkond seda ei teinud. Kui Eestist põgenes

olla, kuid vähemalt sama naiivselt käitusid neil aastatel kõik lääneriigid. Soome juhtkond läks oma naiivses lootuses isegi sinnamaani, et kui ta NSV Liiduga pakti sõlmimata jätab, siis see teda ei ründa. Eesti juhid olid tollases olukorras isegi realistid: nad olid veendunud, et Venemaa nõudmiste tagasilükkamisele järgneb

oleks võinud uskuda, et väikene Eesti suudab sõjas suurt Venemaad võita? 1939. aastaks oli Päts vanem ja kogenum – ja tema otsus kuulus elutargale ja vastutustundlikule mehele. 1918. aastal oleks samasugune tarkus Eesti hukutanud. Seda, millised oleksid 1918. aasta ebaratsionaalse käitumise tagajärjed Eestile olnud

HARRI ROSPU

tonia kammersaalis vastust. Kuidas see õnnestub, sellele on raske üheselt vastata. Tegemist pole ju klassikalise teatri, vaid pigem teatraliseeritud ajalootunniga. Nii olekski ilmselt mõtet analüüsida seda kahe vaatenurga alt: esiteks kui teatrietendust ning teiseks kui ajalootundi.

Teatrilavastusena on tegemist lihtsa ja kammerliku tüklga, mille ametlikele dokumentidele tuginev tekst ei jäta näitlejatele just palju mänguruumi. Lavastus kipub venima, vahel on lihtsalt igav. Asi läheb huvitavamaks teises vaatuses, kui fantaasia radadele siirdudes ajaloost teatrite sammuke lähemale astutakse. Õnnestunult on kasutatud omaaegseid kroonikakaadreid. Märkimisväärne õnnestumine on **Tõnu Tepandi** mängitud president Pätsi roll. Tepandi on suutnud oma tegelasse tõeliselt sisse elada ning mänginud ta lihast ja verest inimeseks. Seda võibki pidada lavastuse suurimaks saavutuseks: Eesti tuleviku üle otsustavad seal tavalised inimesed, oma nõrkuste ja tugevustega. Julgeoleku seersanti esitava **Katrin Saukase** „tšastuška“-põrutused ei andnud etendusele paraku midagi juurde. Kujunduses torkas silma, et kindral Laidoner oli pandud kandma Vabadussõja-aegset, mitte 1939. aasta sõjaväevormi. Väike asi, aga mõjus häirivalt.

Probleeme jätkub lavastuses paraku aga ka ajalootunnina. Kuigi ettevalmistustöö oli autorite kinnituse kohaselt põhjalik, oli piiratud siiski rohkem vanemate käsitlustega ja autorite lähenemisega mitte sobitavatest materjalidest lihtsalt mööda mindud. Teatris on see võimalik, ajalootunnis aga mitte. Toon siinkohal välja vaid paar tõsisemat eksimust. Esiteks oli vildak kogu kontseptsioon ehk saatustliku öö nihutamine septembri lõppu. Eesti tollane juhtkond – näidendis on selleks igati õigustatult peetud presidenti, ülemjuhatajat, peaministrit ja vihjamisi ka välisministrit – sai Molotovi-Ribbentropi pakti sisust teada juba augusti lõpul. Juba siis tehti kitsamas ringis valik, et Nõukogude juhtkonna peagi esitavad tingimused tuleb vastu võtta. Vähe sellest, Eesti otsustas võtta suuna Nõukogude Venemaa lepitamise suunas, lootes endale sel teel naabritest paremad tingimused välja kaubelda. Sellest kitsas ringis langetatud ja avalikkuse eest hoolgema varjatud otsusest tulenesid ka järgmised sammud. Kui Eesti naabrid viisid

koik selles, et Nõukogude venemaale oma vastutulelikku hoiakut demonstreerida. Kui Soome käsutas suure osa elanikkonnast 1939. aastal piiriäärseid kindlustusi ehitama, siis Eesti juhtkond seda ei teinud. Kui Eestist põgenes interneeritud Poola allveelaev – mis tal muud üle jäi, kuna muidu oleks Eesti võimud selle NSV Liidule loovutanud – ja Venemaa kasutas seda oma laevastiku saatmiseks Eesti vetesse, siis Eesti mitte ei protestinud selle vastu, vaid tervitas seda. Kõike seda tehes unustati, et Stalin saab järeleandlikkusest omal kombel aru: Venemaal nimetatakse seda nimelt nõrkuseks. Nii saidki Venemaa Eestile esitatud nõudmised tunduvalt karmimad, kui algselt esitatud. Kui allaandmise teed oli aga juba mindud, siis oli taanduda juba ülimalt keeruline. Selles olukorras tundusid väiksedki Venemaa järeleandmised suure võiduna. Sellest, et Eestil läbirääkimistel head ja halba politseiniku mängides osavalt nahk üle kõrvade tõmmati, saadi alles hiljem aru.

Teine oluline viga on näidendis esitatud väide, nagu oleks Eesti 1939. aasta septembris oma naabrite Läti ja Soome poolt hüljatud. See oleks vahest tõesti nii võinud olla, kuid seda ei saa me kunagi teada, kuna Eesti ei teinud katsetki neilt abi küsida. See on seda kummalisem, et Soomega oli Eesti mitteametlikus tihedas sõjalises koostöös ning Lätiga ametlikus sõjalises liidus. Jutud, nagu oleks Eesti abipalved tagasi lükatud, ei vasta tõele. Eesti saatkondi isegi ei informeeritud Venemaa nõudmistest, teade nende sisu kohta jõudis välissaatkondadesse alles siis, kui asi oli juba möödas. Vähe sellest: kuigi Eesti välisminister Karl Selter sõitis neil päevil mitu korda lennukiga üle Riia, ei teinud ta isegi katset oma Läti kolleegiga kohtuda, et teada Venemaa nõudmistest informeerida. Selter on hiljem ka ise tunnistanud, et Eesti ei palunud Lätilt abi. Eesti avalikkuse ja maailma eest üritati toimuvat meeleheitlikult varjata, lootes sel teel taas demonstreerida Venemaale oma vastutulelikkust. Mingist protestist Venemaa ultimaatum ja jõukasutamisega ähvardamise vastu polnud loomulikult juttugi. Kõik see tundub kohutav, kuid seda nimetatakse poliitikaks. Eesti tollased riigijuhid võisid tegutseda ebaeetiliselt, kuid nad tegid kõike seda vähemalt enda arvates Eesti huvidest lähtuvalt, lootes Staliniga enne naabreid kokku leppida.

On imestatud, kuidas nad said nii naiivsed

oma naiivses lootuses isegi sinnamaani, et kui ta NSV Liiduga pakti sõlmimata jätab, siis see teda ei ründa. Eesti juhid olid tollases olukorras isegi realistid: nad olid veendunud, et Venemaa nõudmiste tagasilükkamisele järgneb sõjaline rünnak. Huvitaval kombel päästis aga just see naiivsus Soome hävingust. Sattunud oma riigijuhtide tahte vastaselt sõtta NSV Liiduga, kaotas Soome küll mitukümmend tuhat meest ning suure osa oma territooriumist, kuid suutis säilitada rahvusliku iseseisvuse. Mis puutub Soome sõjalisse valmisolekusse, siis oli see sama vähene kui Eestil. Kindral Mannerheim ennustas Soome vastupanu pikakuseks Laidoneri kombel kaks nädalat, soovitades valitsusel Venemaa nõudmistele vastu tulla.

Andes oma praegusele tarkusele tuginedes hinnanguid 1939. aasta septembris Eesti juhtide langetatud otsustele, tuleb ka mees pidada, et 1939-1940 tundus see näiteks Soome otsustega võrreldes väga kavala ja ainuõige poliitikana. Näiteks Soome välispoliitika *grand old man* Paasikivi pidas veel 1940. aasta kevadel Eesti juhte vaata et geenisteks ja Soome sõtta viinud Soome poliitikuid viimasteks lollpeadeks. See, et edaspidi Eesti poliitika enam nii õnnestunud ei tundunud, on teine küsimus. Ajalugu olekseid ei tunnusta ning nii ei saa me kunagi teada, milline otsus oleks kokkuvõttes olnud õige. Sest teist otsust pole meile antud.

Ajaloo saatustlikel hetkedel pole kavaldamisest alati igal juhul kasu. Näidendis viidatakse korduvalt, et Eesti olukord oli Vabadussõja ajal tunduvalt parem kui 1939. aastal: Eestit toetas Inglise laevastik ning Soome vabatahtlike üksus. See pole nii. Kui Konstantin Päts legendi kohaselt 1918. aasta 28. novembril rusikaga lauale virutas ning mehed Narva alla punaväele vastu saatis, polnud Eestis ei Inglise laevastikut ega Soome vabatahtlikke. Eesti riiki ega armeed polnud sellel hetkel tegelikult veel olemas. Eesti tollaste juhtide poolt oli see täiesti ebaratsionaalne otsus, mis eesti rahva olemasolu küsimärgi alla seadis. Sest kes

Oluline õnnestumine on Tõnu Tepandi mängitud president Pätsi roll. Tepandi on suutnud oma tegelasse tõeliselt sisse elada ning mänginud ta lihast ja verest inimeseks. Seda võib pidada lavastuse suurimaks saavutuseks.

1939. aastaks oli Päts vanem ja kogenum – ja tema otsus kuulus elutargale ja vastutustundlikule mehele. 1918. aastal oleks samasugune tarkus Eesti hukutanud. Seda, millised oleksid 1918. aasta ebaratsionaalse käitumise tagajärjed Eestile olnud 1939. aastal, ei saa me paraku kunagi teada.

Mida öelda kokkuvõtteks? Lavastus väärrib vaatamist. Kuigi tegemist pole tippsaavutusega teatrikunstis, paneb see mõtlema ning tõstatab küsimusi. See on aga väga hea. Positiivne on kindlasti see, et näidendis ei üritata kedagi hukka mõista, vaid soovitakse mõista, mis on ajaloole lähenemisel ainuõige viis. Kuigi lõpuks ei suuda autorid vastu panna kiusatusele Pätsu otsust õigustama hakata, jäädakse seejuures siiski hea maitse piiridesse. Muidu võiks küsida, et mis eriline õnn see 30% elanikkonna represseerimine ning 20% kaotus siis ikka on? Ja mis puutub Eesti ohvitseridele valmis seatud vangilaagritesse, siis nad läksid Siberisse niikui nii, langedes ausas võitluses hukkamise asemel kuklalausa ohvriks GULAGis.

Teiseks sunnib „President 1939“ meid mõtlema, kas oleme tänapäeva Eestis teinud midagi teisiti tollaste aegade võrreldes, kas oleme ajaloost õppinud? Kuigi väidetakse, et ajaloost on võimalik õppida vaid seda, et sealt midagi ei õpita, on Eesti siin paremini

käitunud. Esiteks pole meie riik erinevalt tollasest Eestist pingutatult neutraalne, vaid on kindlalt poole valinud. Teiseks on meie arusaam rahvusvahelisest koostööst, kaasa arvatud Balti riikide sõjalisest koostööst, tunduvalt parem kui omal ajal Baltikumis. Kolmandaks oleme kandnud hoolt oma riigikaitse eest ning sinna investeerinud, mis seal salata, tihti muude hädavajalike ja populaarsemate kulutuste arvelt. Just see on võimaldanud meil saada NATO täisliikmeks, mis teeb toonase 1939. aasta ultimaatum suhteliselt võimatuks. Ja, mis kõige olulisem, oleme vabanenud illusioonidest ning taas kindlad omaenda jõus: otsus ütelda ei Nordstreami uuringutele oli hea märk. Kindlasti ei tähenda see, et oht oleks Eesti jaoks vääramatult möödas. Ajaloo õppetunde meele pidades oleme aga suutelised neile tõhusalt vastu astuma.